

**ՆԱՍՐԷԴԴԻՆ ՇԱՀԻ ԲԵՅՈՐՄԱՆԵՐ ՄՏՑՆԵԼՈՒ ՓՈՐՁԸ ԵՒ
ԻՐ ՅԱԶՈՐԴԻ ՕՐՈՎ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ԱՆՑՔԵՐԸ *):**

—

Պարսից պետութիւնը ներկայ Կաջարեան հարստութեան ներքոյ (սկսած 1794) իր կառավարութեան կազմով կարող է համարուել որպէս շարունակութիւն Սեֆավիտեան իշխանութեան (1502—1736):

Ուսումնասիրելով Իրանի կացութիւնը սեֆավիտական հարստութեան ժամանակ այնպէս, ինչպէս որ այդ նկարագրել են Chardin, Kaempfer, Mirza Iskender Beg և այլք, մենք հնարաւորութիւն ունենք միաժամանակ և ճշգրիտ հասկացողութիւն կազմելու ներկայ Պարսկաստանի մասին:

Արեւելեան յամառ պահպանողականութեան հետ միասին Կաջարեան առաջին անփորձ միապետները, իրանց քաղաքական տակտիկայով՝ բազմիցս սեֆավիտական աւանդութեանց հարազատ հետևողներ են հանդիսացել: Միւս կողմից սակայն պետութեան կազմն և քաղաքականութիւնը Կաջարեան տան տեղական առանձնայատկութիւնների շնորհիւ (օրինակ գահակալութեան սովորութիւնը), ինչպէս նաև սկսած 19 դարու սկզբից Պարսկաստանի ուժգնակի շփումն արևմտեան քրիստոնեայ պետութիւնների հետ, յառաջ բերին մի քանի կերպարանափոխութիւններ:

Եւրոպայի քրիստոնեայ պետութեանց հետ ունեցած յարաբերութիւնները սկսում են դեռ Սեֆավիտների ժամանակ և նոյնիսկ սրանից էլ առաջ, Պարսկաստանի մոնզոլ տիրապետների օրով, սակայն տեղական բնաւորութիւն են ստացել միայն Կաջարներից սկսած: Իրանի հիւսիսում զարգացել էր մի հզօր պետութիւն Պետրոս Մեծի արեւելեան քաղաքականութեան նպատակներով, իսկ Նապոլէօնեան Ֆրանսիան երազում էր Հնդկաստանի տիրապետութիւնը: Սրանց համար Պարսկաստանը մի ցանկալի դաշնակից էր, ոչ պակաս նաև Անգլիայի

1) Die Verfassung des Persischen staates, Dr. Greenfeld-ի գրքից Թարգմանուած:

համար մի թիվունք 'ի պաշտպանութիւն իր վտանգի ենթարկուած հնդկական կալուածներէ: Այս հանգամանքները սկսած 19-րդ դարու սկզբից դիւանագիտական յարաբերութիւններ ստեղծեցին վերոյիշեալ երեք մեծ պետութիւնների և Պարսկաստանի մէջ: Պայմանեց կնքուեցան և սկսեցին մշտական դեսպանութիւններ փոխանակուել:

Նապոլէօնից յետոյ Ֆրանսիան դադարեց Պարսկաստանում քաղաքական որևէ դեր կատարելուց, թողնելով ասպարէզը Անգլիային և Ռուսիային, որոնց մրցութիւնը մինչև այսօր Թէհրանի պալատում Շահերի քաղաքականութեան մասշտաբն է համարուում:

Յետագայում Նասրէդդին Շահի կառավարութեան ժամանակ (1848—1896) դիւանագիտական յարաբերութիւններ սկսուեցան նաև Եւրոպայի միւս քրիստոնեայ պետութեանց հետ, և դրա շնորհիւ Եւրոպայի գրեթէ բոլոր պետութիւնների և հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների ու Պարսկաստանի միջև առևտրական պայմաններ կնքուեցան:

Այսպիսով անցեալ դարու սկզբից Պարսկաստանը սերտ յարաբերութեանց մէջ մտաւ Եւրոպայի հետ, որոնք համաշխարհային երթևեկութեանց դիւրացման շնորհիւ հետզհետէ շարունակ դարգացան: Պարսից պետութիւնը այլևս չէր կարող փակել իր աչքերը եւրոպական պետութեանց գերակշռութեան առաջ: Կաջարների անյաջող պատերազմները Ռուսաց հետ (1804—1813 և 1826—1828) և 1838 և 1856 թուականներին Մեծն Բրիտանիայի հետ, ստիպեցին Պարսկաստանին հրաժարուելու որոշ նահանգներից և իրաւունքներից և զինուորական ուժի նկատմամբ ունեցած սեփական կարողութեան գիտակցութիւնը հետզհետէ աներևոյթացաւ: Միւս կողմից Եւրոպայի քաղաքականութեան մօտ ծանօթութիւնը ցոյց տուեց, որ Իրանը կուտուրապէս շատ յետ է մնացել Եւրոպայից և իրն է ազատական ձգտումներով օժտուած Կաջար միապետների մէջ ցանկութիւն առաջ եկաւ բեֆորմներ մտցնել իրանց երկրում:

Պարսից զինուորական ոյժը այլևս անկարող էր եւրոպական կանոնաւոր բանակների դէմ մրցելու: Հանճարեղ դահաժաւանգ Աբբաս Միրզան, դժբաղդաբար 1833 թուին դեռ ևս դահլբարձացած մեռաւ. նա իրան նպատակ էր դրել Պարսից զօրքը եւրոպականի նման բարեկարգել: Սկզբում ֆրանսիական օֆիցերների աջակցութեանը դիմեց, որոնց՝ Նապոլէօն I-ի դեսպան գեներալ Դարդանը ինչ հետ Պարսկաստան էր բերել. յետոյ էլ անգլիական բարենորոգիչներին: Զօրքի բարեկարգութեան հարցը յետագայ ժամանակումն էլ պետութեան զբաղման ա-

ռարկայ դարձաւ, սակայն ոչ մի դրական հետեանք չունեցաւ և առաջ բերեց այն գիտակցութիւնը, որ անհնարին է կազմակերպել զօրքը, առանց բարեկարգելու միաժամանակ նաեւ պետութեան միւս հաստատութիւնները:

Մի պարսիկ դիւանագէտ իրաւամբ նկատում է հետեւեալը. «Մինչդեռ մեր երկրի կառավարման եղանակն և ուրիշ բոլոր սովորութիւնները Զէմշիտի և բարբարոս մոնղոլների ժամանակից սկսած մինչև այսօր անփոփոխ են մնացել, մտածում են զօրքը եւրոպական բանակների աստիճանին հասցնել: Հարկերը դեռ Զինգիզխանի եղանակով են հաւաքուում, կամենում են գնդերը Նապոլէօնի գնդերի նման կրթել: Թղթադրամի անունն անգամ չեն լսել, մտադիր են զինագործարաններ հիմնել»:

Հիմնական ընթերմի անհրաժեշտութիւնը ամբողջ պետութեան համար արքայիօմա դարձաւ և Նասրէդդին Շահի լուսամտ կառավարութեան օրով (1848—1896) եղան մի քանի հեռատես նախարարներ, որ հետամտեցին այդ դժուար խնդրի իրագործմանը: Տաղանդաւոր մեծ վեզիր Միրզա Թաղի խանը կղաւտալինը, որ մեծ եռանդով ջանաց հեռացնել կառավարութիւնից աննպաստ պայմանները: Որպէս խոհարարի որդի, առանց որևէ դպրոցական կրթութեան ամենաստորին պաշտօնից ըսկսած հետզհետէ ամենաբարձր աստիճանին հասաւ:

Յոսրով Միրզայի ուղեկցութեամբ (1828 թ.) Պետերբուրգ ուղարկուեց, ուր նա եւրոպական կեանքին մօտից ծանօթացաւ և իր այդ ծանօթութիւնը աւելի արմատացաւ և կատարելագործուեց, երբ նա պարսկա-թրքական սահմանների որոշման (1844—47 էրզրումում) յանձնախմբի անդամ նշանակուեց, որին մասնակցում էին նաև անգլիացի ու ռուս պործակալներ: Էրզրումում նա առիթ ունեցաւ օսմանեան պետութեան նոր օրէնքի—Թանզիմատի հետ ի մօտոյ ծանօթանալու և ժամանակի կրթուած հայ զինուորականներից մէկի՝ Ժան Դաւիթ խանի միջոցով ծանօթացաւ ընդհանուր ազգերի պատմութեան, աշխարհագրութեան հասարակական և պետական գիտութեանց հետ և սովորեց գընահատել եւրոպական մամուլի կարծիքները:

Երբ 1848 թուին Նասրէդդին Շահը գահ բարձրացաւ, Միրզա Թաղի խանին մեծ վեզիր կարգեց. Շահի հարազատ քոյրը սրա կինը լինելու պատճառով, շուտով յաջողուեց մեծ վեզիրին մեծ ազդեցութիւն ձեռք բերել պետութեան մէջ: Նրա ձգտումները—սահմանափակել հոգևորականների և պաշտօնեաների ոյժը, կանոնաւորել զօրքը, նախարարութիւնը և ամբողջ վարչական սիստեմը, վերացնել կաշառքը, աւելորդ կենսաթո-

շակները և պաշտօնների վաճառումը, պատանիներին ուղարկել Եւրոպա կրթուելու համար և եւրոպական իմաստով դպրոցներ հիմնել Պարսկաստանում—զրգուեց իր դէմ մոլեռանդ հոգևորականութեանը և մի շարք ազդեցիկ պաշտօնեաների թշնամացրեց իր դէմ. դեռ շատ երիտասարդ, Նասրէդդին Շահը վերջապէս ենթարկուեցաւ այդ ներշնչումներին և 1861 թուին հրաժարեցրեց նրան պաշտօնից, իսկ մի տարի յետոյ նոյնիսկ մահուան դատապարտեց:

Դժբաղդաբար Միրզա Թաղի խանի անշափ վաղ հեռանալու հետ միասին, որին Պարսից նոր պատմութեան ամենախոշոր պաշտօնեան կարելի է համարել, վերացաւ նաև բեֆորմների ծրագրերը: Զօրքը և կառավարութիւնը էլի իրանց նախկին դրութեանը դարձան և կաշառակերութիւնը իր բազմատեսակ ձևերով կրկին իշխող հանդիսացաւ:

Մինչ այս Միրզա Թաղի խանի ոգին ապրում էր իր միապետի մէջ և այդ ժամանակից սկսած նա ոչ մի փորձ ու ջանք չի նայեց կառավարութեան բոլոր մասերը բարեւաւորութեան ենթարկելու համար:

Այս ձգտումների գլխաւոր ներկայացուցիչներն էին Հաջի Միրզա Հիւսէյին խան և Միրզա Մելքոն խան: Սրանցից առաջինը (սկզբում դեսպան Կ. Պոլսում) մեծ վեզիր կարգուելով գործ դրեց իր փորձառութիւնը յօդուտ իր հայրենիքի բարւոքման. 1873 թուին նա ուղեկցեց Նասրէդդին Շահին Եւրոպա կատարած առաջին ճանապարհորդութեան ժամանակ, ցոյց տալով իր միապետին արեւմտքի յառաջդիմութիւնը: Մակայն յետագայում սա էլ հակառակորդների ինտրիգներին զոհ գնաց: Վերադարձին մայրաքաղաքում տեղի ունեցող խռովութիւնների պատճառով ստիպուեց ֆնալ Ռաշտում և շուտով պաշտօնանկ եղաւ:

Յետոյ որպէս զօրքերի հրամանատար և արտաքին գործերի նախարար առիթ ունեցաւ եռանդը հանդէս բերելու:

Պրինց Մելքոն խանը լինելով երկար ժամանակ որպէս գործակալ եւրոպական զանազան պալատներում և ապա դեսպան Լոնդոնում, առիթ ունեցաւ եւրոպական ժամանակակից պետութիւնաց իւրաք ու կանոնի հետ հիմնօրէն ծանօթանալու:

Իրանի ազդեցիկ նախարարի հետ ունեցած թղթակցութեան շնորհիւ, նա աշխատում էր Պարսկաստանի հնացած կարգերը վերացնել տալ և բարեւաւման միջոցներ առաջարկել: Նա հրատարակեց մի անանուն գրքոյկ—Kitabtschejighejbi որ նոյնիսկ Շահի ձեռքը հասաւ և նրան բացարձակ կերպով իր երկրի դրութեան մասին տեղեկութիւններ տուեց. հեղինակը անխոնջ

կերպով աշխատում էր տարածել իր այս աշխատութիւնը Պարսկաստանի կրթուած դասակարգի շրջաններում: Նասրէդդին Շահի Եւրոպա կատարած 3-րդ ճանապարհորդութեան միջոցին մեծ վեզիրի և Միրզա Մելքոն խանի մէջ գծտութիւն ծագեց և վերջինս իր պաշտօնից հրաժարուած հրատարակուեց: Յետագայում Մուզաֆէրէդդին Շահը ներելով նրան՝ Հոռվմի դեսպանութեան պաշտօնը շնորհեց, ուր և նա ներկայումս գրտնւում է:

Նոյնպէս ուրիշ քաղաքական բարձր պաշտօնեաներ սիրով զբաղուել են բեֆորմների հարցով: Միրզա Սէյիդ-խանը, այն ժամանակուայ արտաքին գործերի նախարարը իր մի ձեռագիր յիշատակարանում խիստ քննադատութեան է ենթարկում իր երկրում իշխող կարգերը և պահանջում է Եւրոպայի յառաջդիմութեան օրինակին հետեւել: Սոյն շրջանում Իրանի կացութիւնը խիստ սուր քննադատութեան է առնուում. այդ առթիւ ընորոշ են մի պարսիկ դիւանագէտի հետեւեալ խօսքերը. «Մենք մայրաքաղաքում հաւաքել ենք մի քանի հազար ամեն գոյնի մարդիկ՝ կայանու, արաբի, մոնգոլի, թիւրքի և եւրոպացու մաշուած կարգերով, մեծ ու փոքր, խելօք ու խելառ իրար ենք խառնել և այս բարբարոս խառնուրդին ըարծր կառավարութիւն անուը կնքել»: Սակայն այս երեւելի վեզիրների բարի ցանկութիւնները, ինչպէս նաև հէնց իրան Շահինը, չնայած իր երեք անգամ Եւրոպա կատարած ճանապարհորդութեանը, ոչ մի աչքի ընկնող փոփոխութիւն առաջ չբերին իրերի նկատմամբ:

Ճիշտ է հեռագրատան և պոստատան հաստատութիւնը, ինչպէս և գաւառները վերահսկողութեան ենթարկեց և սանձարձակ պաշտօնեաների կամայականութեանը մի քիչ սահման դրաւ. իրաւէ Թէհրանի բարձրագոյն դպրոցը, ինչպէս նաև այլ և այլ նահանգներում հիմնուած դպրոցները մասամբ նպաստեցին պաշտօնեաների զարգացմանը. հպատակների իրաւունքները շեշտուեցան և Եւրոպայի հետ ունեցած ուժգին շփումը ազնուացրեց պետական որոշ կարգերը, քանի որ Նասրէդդին Շահը մեծ նշանակութիւն էր տալիս Եւրոպայի հրապարակական կարծիքին, սակայն և այնպէս հիմնական բարենորոգումներ մտցնելու բոլոր ջանքերը ապարդիւն անցան: Պետութեան բարեմիտ ձգտումները զոհ գնացին պաշտօնեաների անհաւատարմութեանը և հոգեւորականների հալածանքին, բեֆորմները խորտակուեցան մեծամասնութեան կաշառակերութեան և տգիտութեան առաջ: Օտարներին տրուած մենաշնորհները արտաքին ազդեցութեանց պատճառով մասամբ ետ առնուեցան:

«Իրան նէզմ բերնէ միդարետ» — «Իրանը բեֆորմ չի վերցնի», առածը հետզհետէ ամենքի համոզման մէջ ամրապնդուեց: Անյաջող փորձերը առաջ բերին յուսահատ լքումն և սկզբնական եռանդը նորանոր խաղերով այլասեռուեց: Այն մարդիկ, որոնք, սկզբում մեծ եռանդով գործի էին կպել, համոզուած լինելով իրանց անձնազոհութեան ապարդիւն լինելու վրայ, կրկին պահպանողականների բաժակը դարձան, ուրիշների նման իրանց գրպանները պարարտացնելու և զուր տեղը վատամարդ չլինելու համար:

Նասրէդդին Շահի կառավարութեան բէֆորմների անյաջող հետեանքների պատճառը՝ պարսկի անտարբեր և անհաստատամիտ բնավորութեան հետ միասին և հետեանքներն էին:

1) Պարսիկ ժողովրդի ազիւթիւնը.

2) Տգէտ հոգեւորականութիւնը, որը վախենում է լուսաւորութեան և նոր կարգերի շնորհիւ կորցնել իր ազդեցութիւնը:

3) Պարսիկ պաշտօնեաների բարոյական և մտաւոր սնանկութիւնը:

Սրանց հետ միասին նաև այն հանգամանքը, որ կառավարութեան թուլութեան շնորհիւ երբեմն արտաքին ազդեցութիւնները արգելք են հանդիսացել պարսից կառավարութեանը որոշ ազատութեամբ գործելու:

Այսպէս, օրինակ, երկրի տնտեսական զարգացման վերաբերեալ անգլիացոց տուած մի քանի կարևոր կոնցեսսիօնները ¹⁾ մասամբ ռուսաց դիպլոմատիայի ազդեցութեան շնորհիւ, նորից յետ աւանդեցան և 1890 թուին ռուսաց պետութիւնը մի պայմանագրով հարկադրեց Շահին մի որոշ ժամանակ երկաթուղիների կառուցման ոչ մի կոնցեսսիօն չկապել ուրիշների հետ:

Օտար հովերից անկախ լինելու հարցը անշուշտ միայն այն ժամանակ կարող է իրականանալ, երբ Շահը հզօր է և արտաքին ազդեցութիւններին դիմադրելու ուժ ունի: Դրա համար պէտք է բարեկարգ զօրք, իսկ դա առանց փողի չի կարող լինել: Ուրեմն հարկաւոր է շահագործել ֆինանսական բոլոր աղբիւրները և խոհեմ կերպով տնօրինել: Բայց որովհետև տեղացի պաշտօնեաները անընդունակ են այդ նպատակի համար, քննում է իբրև միակ միջոց հրաւիրել մեծ քանակութեամբ եւրոպացի պաշտօնեաներ և միաժամանակ բոլոր շրջանների բա-

¹⁾ Ռէյտէրի կոնցեսսիօնը 1872. թ. ճանապարհների հաղորդակցութեան համար: Մխախտի կոնցեսսիօնը 1890 թ. Ռէթի ընկերութեան հետ:

ցարձակ կառավարութեան և վերահսկողութեան դեկը նրանց յանձնել: Օտար պաշտօնեաներից բաղկացած մի վստահելի կազմակերպութիւն կարող պիտի լինէր Շահնշահների բարի ցանկութիւնները իրագործել և անկաշառ արդարութեամբ վերականգնած իրաւունքի ապահովութեան շնորհիւ՝ մատչելի դարձնել թէօտար և թէ բնիկ կապիտալը պարսկական ինդուստրիայի համար: Ընդունակ է պարսիկը, և ճարպիկ ու ամեն տեսակ զարգացման կարող: Նա նոյնպէս լիբերալ է և պակաս ֆանատիկ քան թիւրքը և հակուած է եւրոպական կուլտուրան ընդունելու և իւրացնելու: Թէպէտև նրա մօրալը դեսպոտիզմի տակ շատ է տուժել, բայց և այնպէս պատշաճաւոր դպրոցական կրթութեան և անհատական իրաւունքների ապահովութեան միջոցով կարելի է դրան մի դարման անել:

Յիշատակելու արժանի է որ Նասրէզդին Շահը պարսից առաջին թագաւորը եղաւ, որ օտար երկիր ոտք կոխեց, ոչ թէ որպէս ռազմիկ կամ աշխարհակալ, այլ միայն որպէս ուսանող և հնազանդող արեւմտեան քաղաքակրթութեան:

Այսպիսի մի քայլի դժուարութիւնը այն ժամանակ միայն ըմբռնելի կը լինի մեզ համար, երբ ի նկատի ունենանք, որ այդ հոգեւորականութեան և ժողովրդի կամքին հակառակ էր:

Պարսկական մի հին սովորութեամբ, թագաւորը կարող էր օտար երկիր ոտք կոխել միայն իբր թշնամի և աշխարհակալ: Հնում ոչ մի պարսիկ իշխող սիրտ չէր անի ոտքը երկրից դուրս դնել, վախենալով գահընկեց լինելուց իր ապստամբ ազգականներից կամ շէքերից: Ժամանակը փոխուեց. Ռուսաստանը և Անգլիան որոշ չափով երաշխաւորում էին օրինաւոր թագաժառանգի ապահովութիւնը, իսկ հոգեւորականութիւնը Նասրէզդին Շահից ակնածոււմ էր:

1870 թուին Նասրէզդին Շահը թիւրքաց սահմանից անցնելով այցելեց շիաական սրբավայրերը—Քերբելա և Նէջէֆ և այնտեղից էլ Բաղդադ. ճանապարհին շարունակ բարեկամական հեռագիրներ փոխանակելով Սուլթանի հետ:

Սրան հետեւեց 1873 թուին տեղի ունեցած բեֆորմների բարեկամ կուսակցութեան շնորհիւ կազմակերպուած առաջին ճանապարհորդութիւնը դէպի Եւրոպա, թողնելով որպէս տեղապահ իր որդի Նայբը Սալթանէին, իր հօրեղբօր Մոհթէմէշէդէ—Դովլէի աջակցութեամբ: Շահը այցելեց բոլոր եւրոպական պալատները և Սուլթանին: 1879 թուին նա կատարեց իր 2-րդ ուղևորութիւնը դէպի Եւրոպա: Եւրոպական երկրների արուեստն ու գիտութիւնը ճանաչելու համար, որոշեց ճանապարհորդել ծպտուած: Ժանապարհորդութեան զլխաւոր նպա-

տակն էր, այցելել Պարիզի համաշխարհային ցուցահանդէսը։ Այս անգամ էլ տեղապահութիւնը վստահացաւ Նայիրը Սալթանէին, որին օգնական կարգուեցան ջաղաքական գործերի համար Մոստոֆի-էլ-Մեմալէքը, իսկ զինուորական և արտաքին գործերի համար Մահթեմէ-էլ-Մուլքը։

Այլևս ժողովուրդը հաշտուել էր այս նոր սովորութեան հետ և 1889 թուին Նասրէդդին Շահը ձեռնարկեց իր 3-րդ ճանապարհորդութեանը դէպի Եւրոպա, թողնելով այս անգամ իբրև տեղակալ՝ հինգ հոգուց բաղկացած մի խորհուրդ։ 1896 թուին, մայիս 1-ին, մահացաւ Շահը՝ սպանիչ Միրզա Մոհամմէդ-Ռիզայի գնդակից, Շարդուլաղիմի մզկիթում իր սիրելի կնոջ գերեզմանի վրայ աղօթելու ժամանակ այն սրբազան վայրում, ուր ամենամեծ ոճրագործներն անգամ հետապնդուածից ապաստարան են գտնուում։ Շահը 65 տարեկան էր և բոլոր նախապատրաստութիւնները տեսել էր, մեծաշուք կերպով տօնելու իր գահակալութեան 50 ամեայ տարեդարձը։

Նասրէդդին Շահը ինտելիգէնտ էր, եռանդուն և յառաջադէմ։ Իր իշխանութեան առաջին 10 ամեակում նա պաշտպան հանդիսացաւ իր մինիստրների բեֆորմներ ներմուծելու ձգտումներին և ըստ ամենայնի նպաստեց դրան։

Երկիրը հեռագրական ցանցերով ծածկուեցաւ, պոստը կանոնաւորուեց, արհեստն ու վաճառականութիւնը ծաղկեցին, ժողովրդի ճշմարիտ նուազեց, կեանքի և գոյքի ապահովութիւնը բարձրացաւ, եւրոպական կրթութեան համար ճանապարհ բացուեցաւ ևայն, ևայն։ Սակայն, ինչպէս յիշեցինք, հիմնական բեֆորմներ մտցնելու բոլոր փորձերը խորտակուեցան և հասկանալի է թէ ինչու Շահը իր կառավարութեան վերջին տասնամեակում աւելի լուրջ բարենորոգումներ մտցնելու եռանդն ու կորովը կորցրել էր։

Նասրէդդին Շահի թափուր գահը ժառանգեց 1896 թուին Մուզաֆֆէրէդդին Շահը, արտաքոյ կարգի բարեմիտ և հեզահամբոյր բնաւորութեան տէր մի իշխող։

Նա ներողամիտ է, մեղմ և միայն ակամայից կարող է որևէ մահուան վճռի արձակման ստորագրութիւնը տալ։ Սակայն մի այնպիսի երկրում, ուր իշխողը հաստատուն և անփոփոխ օրէնքները չեն, հարկաւոր է որ խստութիւնը իշխողի սրտում տեղ գտնէ, քանի որ արքայական բնաւորութեան չափազանց մեղմութիւնը միշտ նպաստաւոր չէ։ Միւս կողմից էլ նոր Շահի դէպի եկեղեցին ու հոգևորականութիւնը ունեցած նպատակութիւնը, նրա հեղինակութեան ազատ զարգացմանը խոչընդոտ է հանդիսանում։

Ալի Ասկար խանը, որը էմինը Սուլթան տիտղոսի տակ 1888 թուականից մեծ վեզիրի պաշտօնը զգեցաւ, մեծ ճարպիկութեամբ հոգաց զհանկալութեան անվրդովութեան համար և նոր Շահից հաստատուեցաւ կրկին իր պաշտօնի մէջ, Սակայն Մուզաֆէրէզդին Շահի հետ միասին Թաւրիզի շրջապատողներէց Թէհրան էին եկել մի քանի մտերիմ անձնաւորութիւններ, ինչպէս օրինակ իր աներորդին՝ Ֆերման-Ֆերմանը, իր բժիշկը և ֆաւորիտ՝ Հաքէմ-էլ-Մուլքը, թիկնապահների գլխաւոր՝ էմիր-Բահադուրը և այլք, որոնք մեծ մեծ պահանջներով մայրաքաղաք մտան, հիմնուելով Մահմէդ և Նասրէզդին Շահերից ֆաթած այն սովորութեան վրայ, որով մեծ վեզիրը ընտրուում էր միապետի թագաժառանգ ժամանակի շրջապատողներից:

Մեծ վեզիրի գիշողութիւնները նրանց չհաշտեցրեց և նրա պաշտօնավարութեան յարատեւութիւնը թշնամացրեց նրանց իր հետ, որոնք վերջապէս հարկադրեցին Շահին նրան հրաժարեցնել իր պաշտօնից: Մուզաֆէրէզդին Շահը այնուհետեւ հիմնեց մի կարինետ, վերապահելով իրան պետական գործերի բարձրագոյն վճիռը: Սակայն կառավարութեան մէջ այդ երեւոյթից առաջ եկած յուզմունքները, ստիպեցին նրան 1897 թուին անգլիասէր էմին-էդ-Ռովլէին պետութեան գլուխ կարգելու, կարճ ժամանակից յետոյ շնորհելով նրան մեծ վեզիրի պաշտօնական տիտղոսը:

էմին-էդ-Ռովլէն, որ դժբաղդաբար այնքան կարճ ժամանակ վարեց իր պաշտօնը, եւրոպական կրթութիւն ստացած մի արժանաւոր պետական անձն էր, որ իր ազնիւ բնաւորութեամբ իր շուրջն էր հաւաքում իւրաքանչիւր անշահասէրի: Երկար ժամանակուայ ընդմիջումից յետոյ առաջին անգամ սրա օրով կրկին լուրջ քայլեր եղան բարելաւելու երկրի վիճակը:

Նոր վեզիրը մշակեց մի ծրագիր, որի հիման վրայ հարկահաւաքութիւնը պիտի վերահսկողութեան ենթարկուէր. դրամական հարցը պէտք է կանոնաւորուէր և ֆայտուն զօրքի թիւը, 20,000-ի վերածուէր: Նա աշխատեց սահմանափակել հոգեւորականութեան ոյժը, կեանք տուեց մի քանի ժամանակակից բնաւորութեամբ դպրոցների և առիթ եղաւ Բելգիայի մաքսատուն պաշտօնեաներին Պարսկաստան հրաւիրելու, որոնց և յետոյ յանձնուեցան պետութեան մաքսերի կառավարութիւնը: Միւս կողմից էլ էմին-էդ-Ռովլէն ստիպուած էր Թէհրանի պալատում իշխող դրամական տագնապի համար հոգ տանել: Սպասածին հակառակ հանգուցեալ Շահը փոխանակ հարուստ գանձարանի, միայն պարտքեր էր թողել: Շուտով սպառեցաւ ֆա-

ցած Թանկագին մետաղների պաշարը. յետաձգուած ոռճիկներն, մանր պարտքերն, ինչպէս նաև իր առողջութեան առթիւ Ներսիսայան ճանապարհորդելու համար Շահին փող էր պէտքը Պարսկաստանում անմիջական քաղաքական նպատակներ չունեցող պետութիւններից (Ֆրանսիա, Հոլանդիա) պարտք վերցնելու փորձը չյաջողուեց և էմին-էդ-Պոլլէն իր աչքը դէպի անգլիական շուկան դարձրեց։ Անգլիական կապիտալիստների առաջարկած պայմանը—մաքսերի անմիջական կոնտրոլը որպէս երաշխիք իրանց յանձնելու, ուստաց դիպլոմատիայի և մի քանի պարսիկ պաշտօնեաների մէջ բողոք յարուցեց։ էմին-էդ-Պոլլէն միացել էր անեկանելի դրութեան մէջ, իսկ միւս կողմից դրամի պահանջը աւելի ու աւելի ճնշող էր դառնում։ Այս և սրա հետ միասին այն հանգամանքը, որ էմին-էդ-Պոլլէն, ուս, ինչպէս նաև Շահին շրջապատող հեղինակաւոր անձնաւորութեանց ազդեցութիւնից հեռու էր պահել իրան, պատճառ եղան նրա անկմանը և 1898 թուին Ալի-Ասկար խանը կրկին մեծ վեզիր լինելու կոչուելու։

Ալի-Ասկար խանը դառնում էր Կոմի սրբավայրում, ուր նա մազապուրծ եղաւ Շահի աչքից ընկնելու պատճառով իրան սպառնացող աւելի լուրջ պատիժներից։

Անգլիացոց կողմից աչքաթող անուած, մեծ յաջողութեամբ նա դէպի ուսնները դարձաւ, որոնց Պարսկաստանի վրայ ունեցած ազդեցութիւնը նա դեռ Ռէժի ընկերութեան (1891/92) գործի առթիւ լաւ ճանաչել էր. վերահաստատուելով կրկին իր պաշտօնի մէջ, նա մի առանձին հակումն ցոյց տուեց դէպի ուսնները և այս հանգամանքը դիւրին դարձրեց նրա համար 22¹/₃ միլիօն ըուբլու մի փոխառութիւն անել։ Փոխառութիւնը գլուխ եկաւ 1900 թուին 50/0-ով, 75 տարուայ ժամանակամիջոցով, և Շահը պարտականութիւն յանձն առաւ՝ վճարել բոլոր արտաքին պարտքերը և մինչև ուստաց պարտքի հատուցումը, առանց վերջինների համաձայնութեան՝ արտասահմանում ոչ մի նոր փոխառութիւն չանել։ Առանց անմիջական կերպով միջամուխ լինելու պարսից մաքսային գործերին, ուսնները բաւականացան միայն հիւսիսային Պարսկաստանի մաքսերի վերահսկողութեամբ, եթէ միայն պարտքի հատուցումն իր որոշեալ ժամանակին չկատարուէր։ Լոնդոնում ևս զիջողութիւն անելու հակումն ցոյց տուին, սակայն արդէն ուշ էր և բրիտանական դիպլոմատիան ուստաց յաջողութեան հետևանքից յանկարծակիի եկաւ։ Պարտքի հատուցումը մատնուեցաւ անփութութեան։ Ռուսները այս փոխառութեամբ խիստ մեծ յաղթութիւն տարին պարսից քաղաքականութեան մէջ, իսկ նրանցից հովանաւորուած մեծ վե-

գիրը, սրանով աւելի ևս իր պետի աչքը մտաւ 1900 թուին Մուզաֆէրէդդինն Շահը կարող էր լի գրպաններով իր առաջին ճանապարհորդութիւնը կատարել դէպի Եւրոպա:

1900 թուին վերցրած դրամը ծախսուած էր նախկին պարտքեշի հատուցման, չվճարուած ռոճիկների և ճանապարհորդութեան համար. Շահը անպայման փողի կարիք ունէր մի նոր ճանապարհորդութիւն կատարելու դէպի Եւրոպա: Իր առողջութիւնը վատթարացել էր և բժիշկները խորհուրդ էին տալիս նորից բուժուելու Contrexéville-ում: Բացի դրանից նա ուզում էր այն պալատներին այցելել (Լոնդոն, Հռոմ և Բերլին), որոնց նա առաջին ճանապարհորդութեան ժամանակ տեսնելու յարմարութիւն չէր ունեցել:

Ռուսաց մի լրագրի ասելով (Вѣстникъ финансовъ 1900 г, № 13) անգլիացոց կողմից երկու անգամ փոխառութիւն է առջարկուել պարսից կառավարութեան, սակայն վերջինս վերոյիշեալ պայմանի հիման վրայ մերժել է այդ: Ուրեմն միայն Ռուսաստանը պէտք է 'ի նկատի առնուէր և Շահը նորից վճուեց Ռուսաց Դեսկոնտո և փոխատու բանկի միջոցով 1902 թուին թէհրանում 10 միլիոն ռուբլու մի նոր փոխառութիւն անել, 1900 թուի փոխառութեան պայմանների համաձայն:

1902 թուին Մուզաֆէրէդդինը կատարեց իր երկրորդ ճանապարհորդութիւնը դէպի Եւրոպա: Նրան փոխանակեց այս անգամ Շուա-էս-Սալթանէի կրտսեր եղբայրներից մէկը, որովհետև վերջինիս յարաբերութիւնները մեծ վեգիրի հետ լարուած էին: Ուղևորութիւնը կատարուեցաւ Վիեննայի վրայով դէպի Հռոմ: Ապա Շահը այցելեց Վիլհելմ Բ. կայսեր և Contrexéville-ի բուժարանից յիտոյ անգլիական պալատին: Վերադարձին Կուրսկում նա ներկայ եղաւ Ռուսաց զինուորական մանեօվրին. ընդունելութիւնը թէ Անգլիայում և թէ Ռուսաստանում խիստ սիրալիր էր:

Ալի Ասկար խանը իր դէպի Ռուսաստանն ունեցած ծառայութեանց և բարեկամութեան շնորհիւ, հետզհետէ աւելի համարձակութեամբ էր բարձրացնում իր գլուխը և պիտութեան ղեկը վարում էր զրեթէ միահեծան կերպով: Իր պալատական ախոյանները — Էմին-էդ-Դովլէ, Նասիր-էլ-Մուլք, Սլա-էլ-Մուլք և այլք, մասամբ արքայութեան և մասամբ էլ որպէս նահանգապետներ զանազան կողմեր ուղարկուեցան: Իր վերջին ազդեցիկ թշնամուն, Շահի ֆաւորիտ Հաքէմ-էլ-Մուլքին, կարողացաւ նա երկրորդ ճանապարհորդութիւնից յե-

տոյ, որպէս նահանգապետ Գիլան ուղարկել, ուր նա շուտով յանկարծամահ եղաւ:

Օսկայն մեծ վեզիրի բռնած ընթացքը ժողովըղին ու հոգեւորականութեանը հաճելի չէր, չնայած որ նա՝ ընդունուած սովորութեանց հակառակ՝ նրանց շողոքորթում էր ու ընծանհրով, կիսաթոշակներով և այլ բաներով պարգևէր էր ուղում: Նրան մեղադրում էին, որ նա փոխառութեամբ երկիրը օտարներին է ծախել և վերցրած ահագին գումարից երկրի անհրաժեշտ պէտքերի համար ոչինչ չի ծախսել. ապա մաքսերի կառավարութիւնը յանձնել է բելգիացիներին, որոնք թէև աւելացրել են մաքսային եկամուտները, բայց դա եղել է միայն տուրքերի յաւելման շնորհիւ, իսկ միւս կողմից էլ նրանք իրանց չաղ ռոճիկներով երկրի հարստութիւնը դուրս են տանում: Այն լուրը թէ մտադիր են նաև գիւղական տուրքերի հաւաքումը օտարների կառավարութեան յանձնել, սոսկալի կերպով գրգռեց հոգեւորականութեան, քանի որ նրանց ձեռքում բազմաթիւ կալուածներ են գտնուում: Թաւրիզում և պետութեան ուրիշ կողմերում ամբոխը մռնչալով վրդովեց ընդհանուր խաղաղութիւնը և խիստ եռանդով պահանջում էր, որ բոլոր քրիստոնեայ ծառայողները արտաքսուին պարսից պաշտօնավայրերից (պոստ, մաքսատուն), փակուեն եւրոպական մեթոդով հիմնուած դպրոցները, արգելուի ալկոլի (հրապարակային) վաճառումը և սրա նման ուրիշ բաներ:

Այս ընդհանուր անբաւականութիւնը մեծ վեզիրի հակառակորդ ազիտատորների հետ միասին և անգլիացոց գործ դըրած ազդեցութիւնը, վերջապէս Շահին ստիպեցին (1903 սեպտ.) Ալի Ասկար խանին զրկել իր բարձր պաշտօնից և Պարսկաստանից հեռացնել: Պաշտօնանկ մեծ վեզիրը Ռուսիայի վրայով Եւրոպա անցաւ: Այստեղ յիշատակութեան արժանի է մի փաստ, իբր ապացոյց թէ հրանում իշխող բարձրի ազնուացման. Շահը կարգադրեց ամեն տեղ Պարսկաստանում որ նրան պատշաճ եղած պատիւները մատուցուեն:

Ալի Ասկար խանը սիրալիր էր, լիբերալ և լուսամտ: Նա ուղեկցեց Նասրէդդին Շահին վերջին անգամ, և Մուզաֆէէրէդդին Շահին երկու անգամ էլ դէպի Եւրոպա: Խիստ ճապիկութեամբ յաջողուեց նրան պետութեան բարձրագոյն ղեկը իր ձեռքում պահել. սակայն իր այդ երկար պաշտօնավարութեան ժամանակամիջոցում նա անկարող եղաւ որևէ ուշադրութեան արժանի բարենորոգում ներմուծելու Պարսկաստանում: Երևի հետզհետէ նա էլ եկաւ վերոյիշեալ եզրակացութեան թէ՛ «Պարսկաստանը բեֆորմ չի վերցնի»:

Վերջիվերջոյ նրա գլխաւոր ձգտումը եղաւ միայն իր անձնական շահերի համար հոգալ: Մեծ վեզիրի հետ միասին ընկան և նրա համախոհները: Մեծ վեզիրին առ ժամանակ յաջորդ չկարգուեց. դժուար էլ կը լինէր մի յարմար մարդ գտնել դրա համար: Իրան վերապահելով անմիջական բարձր դեկավարութիւնը, Շահը երկրի կառավարութիւնը յանձնեց պըրինց էյնը-Դովլէի նախագահութեամբ կազմուած խորհուրդին:

Իր պաշտօնանկ լինելուց առաջ, Ալի Ասկար խանին յաջողուեց մի մեծ ծառայութիւն ևս մատուցանել ռուսաց, գլուխ բերելով (1902—ratif. 13 դեկտ.) ռուս-պարսկական մաքսային պայմանագիրը: Այս պայմանագրի տրամադրութեամբ պարսից մաքսերը ձևած են ռուսաց առևտրական շահերի համաձայն և մասամբ էլ ի ֆուս օտար պետութեանց Պարսկաստան ներմուծելիք ապրանքներին:

Փոխառութեան և մաքսային պայմանների շնորհիւ ռուսները կարողացան խիստ նպաստաւոր դիրք գրաւել Պարսկաստանում: Մի կողմից ձեռնտու մաքսերի շնորհիւ ռուսաց վաճառանոցը ընդլայնուցաւ Պարսկաստանում, միւս կողմից փոխառութեան շնորհիւ Թէհրանի կառավարութիւնը հետզհետէ իրան տնտեսապէս կախուած պայմանների մէջ գրեց ցարի կառավարութիւնից:

Վերջին փոխառութիւնը վաղուց արդէն սպառուած է և մի նորը անխուսափելի է: Միակ պատճառը ընդհանուրի հակակրութիւնը կարող է լինել, որ այդ մինչև այժմ տեղի չի ունեցել, չնայած որ Թէհրանում արդէն դրամական մեծ տագնապ է տիրում:

Ինչ կը լինի սրա վերջը, դժուար չէ գուշակել, երբ մենք նկատի ունենանք որ հէնց այժմ ռուսաց վերահսկողութիւնը հիւսիսային Պարսկաստանի մաքսային եկամուտների վրայ մասամբ աւելի զգալի, իրական է դարձել, քանի որ ամորտիզացիան իր որոշուած ժամանակին տեղի չի ունեցել:

Ա. Շահ.

Բերլին

1) Պըինց էյնը-Դովլէն, որ ներկայումս արդէն Մեծ վեզիր է կարգուած, Եւրոպա տեսած մարդ է և յայտնի է իր անգլիացոց և ռուսաց վերաբերմամբ ունեցած անկողմնապահ քաղաքականութեամբ: